

Strukturiranost poznorimske poselitve Slovenije

Slavko CIGLENEČKI

Izvleček

Avtor podaja pregled dosedanjega vedenja o poselitveni sliki v poznorimskem obdobju. Najprej obravnava mesta in problem njihove opustitve v 5. st., na drugi strani pa nastanek množice novih ali ponovno uporabljenih starih višinskih postojank. Na kratko pregleda različne poselitvene zvrsti kot vojaške postojanke, pribežališča, jame in posebej naselbine z zidanimi zgradbami v notranjosti. Opozarja na hiatus, ki se v poselitveni sliki kaže za čas 5. st. posebej za njegovo srednjo tretjino. V dodatku se ustavi ob dveh elementih bitke pri Frigidu. Preveril je domnevno zaporo na cesti pod Colom in ugotovil, da zanjo na terenu doslej ni dokazov. Glede na umeščenost višinske utrjene postojanke Sv. Pavel nad Planino, dosedanje arheološke izsledke o njej ter na zapis pri Teodoretu, domneva, da se je na njej med bitko zadrževal Evgenij.

Namen prispevka je strniti dosedanja spoznanja o naselbinski sliki poznorimskega obdobja v Sloveniji, temelječi na množici podatkov. Ti so večinoma fragmentirani, nepovezani in ne dovoljujejo zaokroženega vedenja. Zato je prikaz predvsem skica; količina podatkov je namreč tako velika, da bi kritično ovrednotenje omogočilo le večletno delo strokovne skupine.

Pomembno se zato zdi kratko predstaviti glavne tendence v poselitveni sliki, predvsem pa formulirati vprašanja, na katera bi se moralo osredotočiti prihodnje delo v zvezi s sistematičnim ter zaščitnim raziskovanjem poznorimske dediščine. Časovno sem pregled omejil z letnicama 300 in 476, pri čemer se zavedam irelevantnosti obeh datumov. Služijo za formalni okvir obdobja, ki ga v naselbinski sliki območja sicer mnogo bolje predstavljajo drugi datumi. A o tem pozneje.

V dosedanjih pregledih poznorimskega obdobja v Sloveniji so bila najčesteje raziskovana in temu primerno pogosto obravnavana mesta. Že P. Petru je v svojem posrečenem pregledu slovenske

Abstract

The article presents a survey of current knowledge about settlement and colonization in the Late Roman period. The cities and the problem of their abandonment in the 5th century are first discussed, along with the origin of the numerous new or reused elevated sites. A brief survey is offered of the various settlement types, such as military stations, *refugii*, caves, and especially settlements with walled buildings in the interior. A hiatus in settlement in the 5th century is noted, particularly in its central third. The addendum considers two elements of the Battle at Frigidus. The author examined the supposed blockade on the road below Col and established that no evidence for this exists in the field. In terms of the location of the elevated fortified camp of St. Paul above Planina, the archaeological results to the present as well as the description in Theodoretus indicate that Eugenius may have stayed there during the battle.

provincialnorimske arheologije v letu 1965 ugotovil, "da je bilo malo ali bolje rečeno nič storjeno za spoznavanje življenja na podeželju" (Petru 1964-1965, 87). S to njegovo mislijo bi se v grobem lahko še vedno strinjali, vendar pa je z nekaj novejšimi, predvsem zaščitnimi izkopavanji in načrtnimi rekognosciranjmi dela slovenskega podeželja ta hiatus že delno zapolnjen. Še vedno pa je zelo malo zaključenih poznorimskih kontekstov, celovito izkopanih stavb, naselbin ali celo pribežališč. Manjka tudi sistematičen pregled grobišč, ki bi omogočal posredni pregled nihanj in obsega poselitve v mestih in na podeželju.

Poglejmo torej na kratko posamezne naselbinske zvrsti.

MESTA

Kot sem že omenil, je podoba mest v poznorimski dobi najbolj celovita, saj so se ji posvečali mnogi, pa tudi obsežni spomeniškovarstveni po-

segi v zadnjih desetletjih so prispevali k natančnosti in izpovednosti rezultatov. Marsikateri novejši rezultati so predstavljeni tudi v tej številki *Arh. vest.* (prim. pri L. Plesničar, I. Lazar, M. Vomer-Gojkovič in I. Tušek), zato se v podrobnosti ne bom spuščal. V obravnavanem obdobju dosejajo mesta svoj zadnji razcvet, ki je ponekod tudi višek v njihovem nekajstoletnem obstoju. Izsledki kažejo na intenzivno življenje do konca 4. st. in ponekod še v dvajseta ali trideseta leta 5. st. To posebej dobro izpričujejo sodobno izkopana zgodnjekrščanska kompleksa v Ljubljani in Celju z najprezentnejšimi poslopji tistega časa (Plesničar-Gec 1983; Vogrin 1991). Pri obeh sodijo zanesljivo opredeljene najdbe v konec 4. st., propad emonskega pa se je glede na srečno najdbo malo rabljenega Honorijevega novca na mozaiku baptisterija verjetno zgodil kmalu po letu 423 (Plesničar-Gec 1983, 31). Zdi se, da so po tem času mesta še nekaj časa živitarila, vendar nikjer - z domnevno izjemo rotunde na porušnem emonskem forumu - ni mogoče zaslediti večjih gradbenih posegov, nasprotno, tam, kjer so najdbe dobro znane, se kažejo le skromnejši bivalni ambienti znotraj ostankov starejše arhitekture. Prav te najpoznejše prvine pa so v mestih slabo poznane, deloma zato, ker so bile zaradi kasnejše poselitve najbolj izpostavljene uničenju, še bolj pa zato, ker so ti sledovi skromni in zaradi pretežno zaščitne narave izkopavanj težko ugotovljivi. Ilustrativno je, da tudi tam, kjer poznejša poselitve zgornjih plasti ni uničila v večji meri, niso znani (Neviodunum). Odličen pokazatelj intenzivnosti življenja so zaradi velikih količin novci (Kos 1986, 133-139). Dobro ilustrirajo viške in padce v življenju mest, z zaključkom denarnega obtoka pa je prišlo tudi do rapidnega usihanja življenjske moči mest in v večjem delu le na eksistenčni minimum zreducirano životarjenje. Predmeti, ki bi dokazovali obstoj mest po drugem desetletju 5. st., so zelo redki in zaenkrat ne dopuščajo prave predstave o življenju v mestih. Ker sakralne zgradbe niso bile obnovljene, bi smeli sklepati na skromen obstoj manjših skupin prebivalcev, ki pa so se občasno zatekali v bližnja pribežališča. Kot primer lahko navedem pribežališče na Vipoti, kamor so iz celejanskih cerkva odnesli velika kristograma, ki sta bila glede na dimenzije lahko uporabljena le v nekem večjem kulturnem prostoru, ki pa ga na Vipoti ni mogoče pričakovati (Ciglenečki 1993b, 216).

Med rimskimi mesti na Slovenskem je najbolje znana podoba Petovione, ki je zaradi manjšega obsega moderne poselitve in intenzivnih posegov v zadnjih desetletjih najbolj ilustrativna (Kle-

menc 1950; Curk 1978; Ciglenečki 1993a). Za to obdobje je mogoče ugotavljati postopno krčenje mestne površine oziroma premik in osredotočenje poselitve v bližini in na vrhu obeh mestnih vzpetin. Prav tu bi sistematično zbrani drobci po modernih kriterijih izdelane topografije omogočili zaokrožen pregled nad življenjem večjega provincialnega mesta, dopolnjenim s številnimi manjšimi grobišči na periferiji. Izbor najmlajših predmetov iz Petovione kaže predvsem elemente druge polovice 4. st. in iz prve tretjine 5. st. Med to pozno gradivo nismo uvrstili le predmetov, ki sta nedvomno poznejša (Ciglenečki 1993a, 512-513).

Povsem podobno sliko kažejo najdbe iz Emo- ne. Posebej se to izrazito vidi v zgodnjekrščanskem središču, v katerem je bilo v stratigrafskem zaporedju več dobro datiranih plasti, od katerih zadnja sodi v prvo polovico 5. st. (Plesničar-Gec 1983, 29-32). Tudi tu je med poznejšimi prvini le fibula v podobi pava, ki najverjetneje presega tu obravnavano zgornjo časovno mejo (Plesničar, Sivec 1978, 61, op. 26), in pa vzhodnogotska pasna spona nezanesljivega izvora (Slabe 1978).

V to okvirno časovno podobo se dobro vključujejo tudi najdbe iz Neviodunuma (prim. gradivo pri S. in P. Petru 1978). Bogato življenje v poznorimskem obdobju dokumentirajo številni tipični poznorimski predmeti. Vendar pa tu še opazneje manjkajo pozne prvine, ki bi jih bilo mogoče umestiti čez prvo tretjino 5. st. Tako je bila pred kratkim postavljena v zgodnejši čas aplika v obliki škrdca, ki je prej nakazovala trajanje poselitve v poznejši čas (Knific 1993, 530-532).

Pozne drobne najdbe iz Celeje še niso bile celoviteje predstavljene. Pri posameznih izkopisih in rekognosciranjih pridobljeni predmeti potrjujejo zgoraj nakazani časovni razpon. Z njim sovpada grobišče, ki ga objavlja I. Lazar v tem *Arh. vest.* Nedvomno ta časovni okvir prebija fibula v obliki pava, ki jo pod označbo Celje hrani Umetnostnozgodovinski muzej na Dunaju (Bitenc et al. 1991, 77, sl. 75). Sporna je datacija zgodnjekrščanskega nagrobnika v 6. st. (Kolšek 1984, 343-344). Glede na pomanjkanje zanesljivejših opornih točk za datacijo napisa, bi bil lahko tudi zgodnejši.

Pri obsežni nižinski poselitvi, ki je le delno znana, smemo izločiti najprej bolj znane vile rustike. Kar nekaj jih je obstajalo od začetkov antičnega obdobja do konca 4. st. Kot bolj znane naj omenimo le Grobelce pri Zastranju in Ozidje v Krajini, Središče ob Dravi (Lubšina-Tušek 1981, 183, 184-186, 172), Hoče (Strmčnik-Gulič 1990, 135). Druge so nastale v drugi polovici 3. st., posamezne pa raziskovanja opredeljujejo v drugo polovi-

co 4. st. (Betnava, (Strmčnik v tem *Arh. vest.*), Zloganje (Breščak 1990a), Šmartno v Tuhinju (Cevc 1960; Božič 1995), Radvanje (Strmčnik - Gulič 1990, 139-141). Posebej zanimiva se zdi vila iz Gradca nad Podbočjem, ki z nekaterimi sestavinami, posebej v keramiki, kaže na pozen nastanek in morda daljše trajanje kot drugod (Guštin 1985). Morda bi si to smeli razlagati z lego v višjem, že nekoliko odmaknjenem svetu, prav na robu Krškega polja. Zaradi preskromnih podatkov je težko odkriti silnice in zakonitosti, ki so privedle do nastanka novih ali opustitve starih podeželskih posestev. Posredno pa vendar dobro nakazujejo cezure in premike v naselbinski sliki.

Med drugimi oblikami nižinske poselitve je potrebno opozoriti na obcestni postaji v Slovenski Bistrici (Lubšina-Tušek 1981, 177-178) in Tepanjah (Curk 1976) ter različne oblike zaselkov, ki so zaradi premajhnega obsega izkopavanj težko podrobneje določljivi, npr. Stari trg pri Slovenj Gradcu (Strmčnik-Gulič 1984), Koper (Cunja 1986, 7), Črnomelj (Mason 1992), Gonjače (Osmuk 1992, 216), Mengeš (Sagadin 1995).

VOJAŠKE POSTOJANKE

Samo bežno se bomo ustavili pri vojaških postojankah, ki so v bistvu najboljše raziskane. Omenimo naj le novejšo izsledke pri Hrušici (Ulbert 1981), Ajdovščini (Osmuk 1990 in sestavek v tej številki *Arh. vest.*), Martinj Hribu (Leben, Šubic 1990), Turnišču nad Vrhniko (Slabe 1979). Postavitve v šestdesetih ali sedemdesetih letih 3. st. se zdi nesporna za Ajdovščino (Osmuk 1990, 189-190; Kos 1986, 203), zelo verjetna za Hrušico ((Kos 1986, 203), domnevana za Hrib v Vrhniki (Ciglenečki 1987a, 155) in Turnišče pri Vrhniki (Slabe 1979, 139). Podobno je datiral B. Saria že nastanek velike poznorimske utrdbe Gradišče v Velikih Malencah, za katero pa je bila med drugo svetovno vojno izgubljena vsa dokumentacija (Saria 1929, 17). Pri večini utrdb ni mogoče pokazati na zanesljivo opredeljen čas izgradnje, največkrat smemo okvirno omejiti njihov obstoj, ki je za večji del 4. st. izpričan z novci, posameznimi predmeti in le redkimi zaključenimi in dobro raziskanimi celotami. Vendar je glede na enotno zasnovo limesa in trdnjav ob njem treba iskati vendarle enotno rešitev za ves zaporni sistem pred vrati Italije. Kot pomembna, predvsem v numizmatični literaturi uveljavljena utrdba se kaže postojanka Čentur z v naglici zakopano štabno blagajno (Jeločnik 1973). Sistematična raziskovanja bi utegnili bistveno vplivati na boljše razumevanje delovanja te in morda

še katerih sočasnih naprav ter boljše razumevanje dogajanj med državljskimi vojnami v začetku 4. st.

Kot manjši vojaški postojanki navajam že prej znani Pivko pri Naklem (Valič 1968) in Štanjel-Gledanico (Vuga 1982, 3-12; Harej 1988, 256).

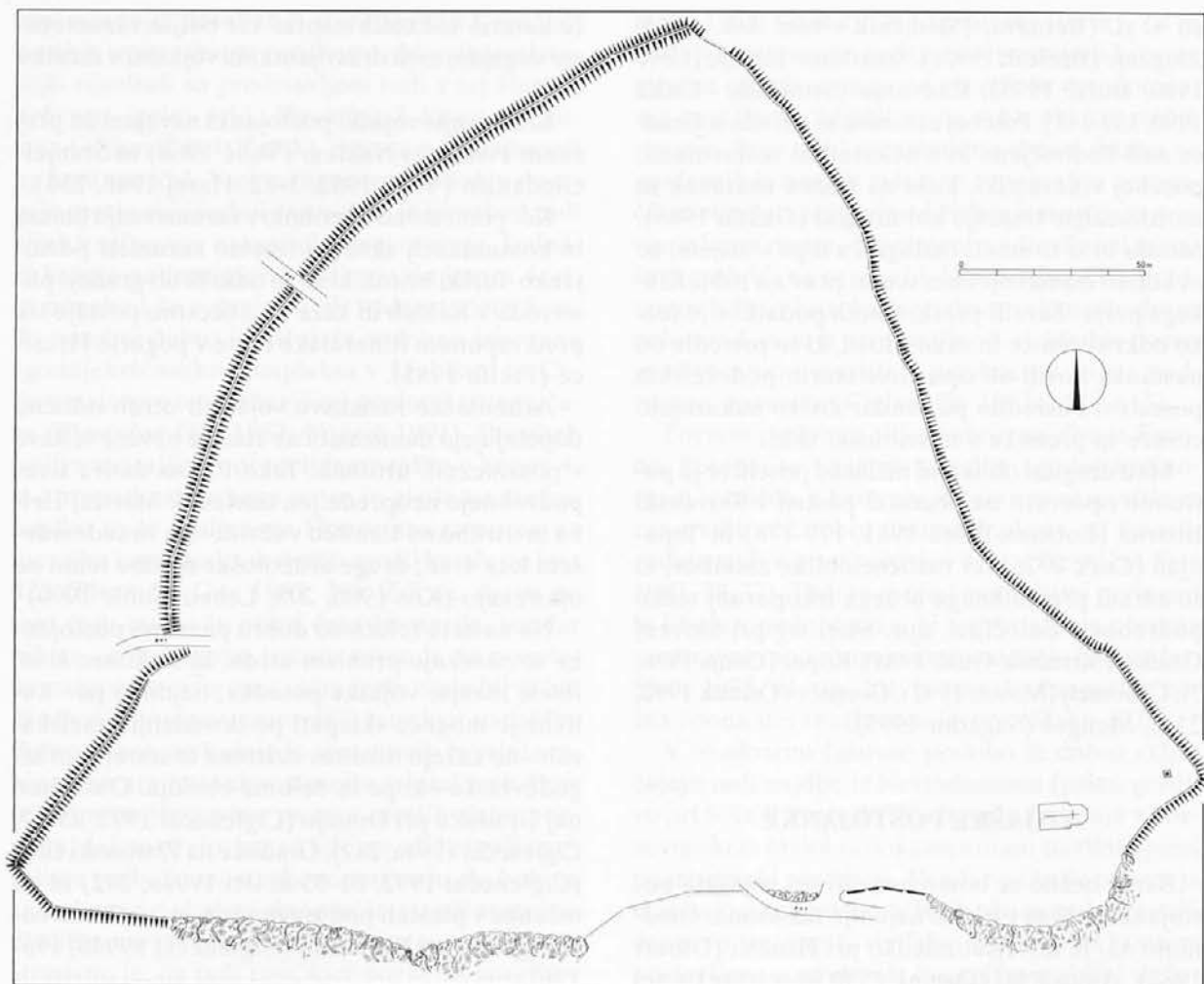
Kot pomembno dopolnilo v razumevanju limesa in komunikacij skozenj smemo razumeti postojanko Turški britof, ki so jo odkrili ob gradnji plinovoda v Kalcah in kaže na obcestno postajo tik pred vzponom itinerarske ceste v pogorje Hrušice (Frelih 1985).

Arheološke raziskave vojaških utrdb odlično dopolnjujejo numizmatične analize novčne sestave v posameznih utrdbah. Tako P. Kos datira sicer podrobneje neopredeljen nastanek Martinj Hriba in utrdbe na Lanišču v šestdeseta in sedemdeseta leta 4. st.; druge arheološke najdbe temu ne oporekajo (Kos 1986, 203; Leben, Šubic 1990).

Na naštetih relativno dobro poznane postojanke se navezuje problem utrdb, ki so konec 4. st. imele manjše vojaške posadke, najdišča pa - kolikor je mogoče sklepati po dosedanjih raziskavah - ne kažejo utrditev oziroma le starejše prazgodovinske okope in deloma obzidja. Omenimo naj Gradišče pri Dunaju (Ciglenečki 1992, 25-27; Ciglenečki 1994a, 242), Gradišče na Zbelovski Gori (Ciglenečki 1992, 81-85 in isti 1994a, 242) in pa ostanke v plasteh pod stavbo iz 6. st. na Tonovcovem gradu pri Kobaridu (Ciglenečki 1994b, 195-196).

VIŠINSKE POSTOJANKE IZ 4. IN PRVE POLOVICE 5. ST. Z ZIDANIMI ZGRADBAMI V NOTRANJOSTI

Posebna skupina med najdišči tega časovnega horizonta, mislim predvsem na konec 4. in prvo polovico 5. st., so utrdbe, pri katerih je mogoče v notranjosti zaslediti zidane zgradbe. Posebno mesto med njimi zavzema Rodik, kjer zadnje raziskave Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete kažejo na bogato in zelo obsežno naselbino, katere vlogo povezuje B. Slapšak z limesom (Slapšak 1978, 547; Slapšak 1985, 136). Glede na datacijo in značaj je sorodna Brinjeva gora, kjer je z zidom obdani kompleks varoval nekaj zidanih zgradb (Pahič 1980; Pahič 1981). Slabše znana sta Sv. Pavel nad Planino (Svoljšak 1966) in Gradišče pri Dolnjem Zemonu (ANSI 1975, 152). Pri vseh je opazna bližina važnih komunikacij, zato bi smeli videti v njih postojanke z močnejše poudarjeno strateško vlogo. Dosedanji izsledki raziskovanj kažejo, da so bile prvič uporabljene že v drugi po-

Sl. 1: Načrt prazgodovinskega gradišča in poznorimske utrdbe Sv. Pavel nad Planino (po J. Dular).

Abb. 1: Plan des vorgeschichtlichen Ringwalls und der befestigten Siedlung Sv. Pavel oberhalb von Planina (nach J. Dular).

lovici 3. st., medtem ko se zdi, da lahko zidano arhitekturo v notranjosti vsaj pri Rodiku in Brinjevi gori opredelimo v 4. st.

Pri tem je treba opozoriti, da prav pri zadnjih štirih omenjenih utrdbah dosedaj ni bilo mogoče pridobiti dokazov za poselitev v drugi polovici 5. st. ali celo v 6. st. Z drugimi besedami: značilne utrjene naselbine iz druge polovice 5. st. in celotnega 6. st., ki so v Sloveniji že dokaj številne in dobro znane (prim. pri Ciglenečki 1994a), se pojavljajo na drugih mestih, zgoraj omenjene utrdbе pa so bile takrat že opuščene. Diskontinuiteta je očitna, razlogi zanjo (razen obrambnih) pa ne povsem jasni.

V poznejši del obravnavanega obdobja sodi nastanek zgodnjekrščanskega središča na Kučarju (Ciglenečki 1995, 151-154). Najdbe so skromne, dejstvo pa je, da njihov spekter (posebej boljša keramika in steklo) ponuja drugačno sliko kot npr. spekter tovrstnega gradiva na postojankah Vranje, Tonovcov grad ali Ajdna. Tudi cerkvena ar-

hitektura sodi v začetek gradenj na hribih. Zelo verjetno pa je cerkveno središče časovno segalo še nekoliko čez rob zgornje omejitve, ki smo si jo začrtali v tem prikazu.

Še bi lahko naštevali najdišča tega časa, pri katerih pa zaradi pomanjkljivih ali slabo objavljenih ugotovitev s starejših izkopavanj ni mogoče zanesljivo označiti narave in trajanja poselitve. Omenimo naj npr. le Ulako, Gradišče nad Knežakom, Šilentabor (ANSI 1975, 155, 153, 157).

Opozoril bi pri tem tudi na tezo o domnevani nepretrgani poselitvi poznoantičnih naselbin od časa po padcu limesa na Donavi (380) pa do konca 6. st., ki se je v začetku raziskav poznoantičnih postojank zasedla v naši (pa tudi tuji) literaturi in jo je včasih mogoče zaslediti še danes (Egger 1942, 266; Petrikovits 1971, 192; Petru 1978, 362). Glede na zgoraj povedano in druge analize, ki so že objavljene, se zdi teza v večini primerov nedokazana in ne ustreza dejansko ugotovljenim kronološkim podatkom (Vranje, Rifnik, Polhogra-

ska gora). Ponovno navajam tudi naselbino na Vipoti, kamor so prinesli kristograme nedvomno iz Celeje najzgodnjeje v prvi polovici 5. st. Vsaj deloma bi utegnili kazati na možnost kontinuitete višinski naselbini Tinje nad Loko pri Žusmu (Ciglenečki 1984, 315-326) in postojanka na Polhograjski gori (Slabe 1980).

Podoba pribežališč in višinskih naselbin iz poznorimskega obdobja sem podal že večkrat, a vedno skupaj z drugimi mlajšimi postojankami (Ciglenečki 1987, 1992, 1994), zato tu le nekaj preglednih opazanj, ki zadevajo posebej postojanke poznorimskega obdobja.

PRIBEŽALIŠČA

Kronološko zaznavamo prve poselitvene sunke v hribovske postojanke že v drugi polovici 3. st., ožje jih je mogoče datirati v čas Galijena, Klavdija Gotika in Avrelijana. Zelo značilne okoliščine so bile ugotovljene pri raziskovanju postojanke Veliki vrh nad Osredkom pri Podsredi (Ciglenečki 1990). V tej prvi fazi gre za kratek čas obljudena pribežališča z improviziranimi lesenimi zgradbami ali celo šotori. V 4. st. so bila nekatera od njih obnovljena ali le ponovno uporabljena, njihovo število pa je zaradi vedno večje nevarnosti državljskih vojn močno naraslo. Podatki so torej v veliki meri ujemajo z začetkom postavitve in trajanjem zgoraj omenjenih vojaških utrd.

Glede na oblikovanost je mogoče med njimi ločiti nekaj tipov. Podrobneje sem jih opredelil že leta 1987 (Ciglenečki 1987, 116-120), novejša raziskovanja pa to razdelitev potrjujejo in dopolnjujejo z novimi podrobnostmi (Ciglenečki 1994a, 242-243). Pri izboru pribežališč so večkrat izkoristili le naravno zavarovanost ali prazgodovinske okope (Veliki vrh, Rudna, Židovec, Vrhtrebne itd.), druga so bila grajena na terasasto oblikovanih pobočjih strmih hribov, npr. Hom nad Soro (Ciglenečki 1989-1990, 152-157), Ivank (Sagadin 1989), Molnik (Puš 1984), nekatera pa so bila že obdana že z obzidjem, npr. (Šumeje) (Breščak 1990b). Ker ne poznamo dobro bližnjih sočasnih nižinskih postojank in ker so bila ta pribežališča v najboljšem primeru le sondirana, je opredelitev razlik med njimi čisto hipotetična. Vsekakor se zdi, da so bile utrdbe s prevladujočimi terasami namenjene večjemu številu prebivalstva za krajši čas, kolikor je mogoče soditi po skromni kulturni plasti na njih. Vsa pribežališča so slabo raziskana, ker so bila v primerjavi z bogatimi naselbinami za izkopavalce manj zanimiva. Sodeč po bolj opredeljenem gradivu sodi večina v 4. in delno

v 5. st. Tu bi smeli izpostaviti dve naselbini, ki kažeta pribežališči v neposredni bližini. Prva je vila rustika v Šmartnem v Tuhinju s hribom Ivanom kot pripadajočim pribežališčem (Cevc 1960; Sagadin 1989) in druga Donačka gora. Že pred stoletjem odkrite najdbe na njej kažejo močen stratum 4. st. v naselbini na lepo položeni nezavarovani terasi na južni strani hriba, pribežališče pa okrog 100 m nad njo v zelo strmem s skalami omejenem pobočju, imenovanem Dvor (Ciglenečki 1992, 28-30).

JAME

Za ta čas nenavadna, glede na razmere pa vendar razumljiva oblika poselitve so jamske postojanke, pri katerih je prav tako mogoče ločiti več vrst namembnosti. Nedvomno so bile v večjem delu uporabljene za kratkotrajna pribežališča; kot npr. Ajdovska luknja in jame v okolici Jereke (Valič v tem *Arh. vest.*), Mornova zijalka (ANSI 1975, 271-272), Kevderc v Vranjici (neobjavljeno). Drugod so bili v jamah kulturni prostori, npr. (Tomincčeva jama v Škocjanskih jamah (ANSI 1975, 132-133), Jama v Zlodjevem grabnu pri Zgornji Pohanci (Schmid 1945), Godič (Josipovič, Kajfež 1992), ali pa so služile celo kot občasno zavetišče vojaški posadki, npr. (Predjama) (Korošec 1982). Vsekakor gre za manj pomembno obliko poselitve, ki pa je posebej pomembna zaradi sočasnosti s fazami postavitve in uporabe drugih sočasnih postojank.

GROBIŠČA

Zadnja zvrst, ki posredno priča o poselitvi, so grobišča. Kontradiktorno je dejstvo, da kljub omejenim številnim naselbinam, pribežališčem in utrdbam zelo slabo poznamo grobišča. Posebej vidno je to neskladje, če se primerja z bližnjo Madžarsko, kjer so raziskali vrsto velikih in bogatih poznorimskih grobišč (prim. Salamon, Barkoczy 1982).

Še najbolj so raziskana petovionska grobišča, ki pa so bila večidel izkopana v zgodnjih fazah arheoloških raziskav, večinoma v naglici in pozneje skromno publicirana. Posebej velja omeniti Zgornji Breg (Curk 1966), Panoramo (Korošec 1950), Turnirski prostor (Jevremov, Ciglenečki 1993), Rabelčjo vas (Vomer-Gojkovič in Tušek v tem *Arh. vest.*). Bolje so objavljena izkopavanja v Emoni, kjer pa spet majhno število zaključenih skupin ne daje zadovoljivega vpogleda v pretežno že davno izkopano gradivo (Plesničar-Gec, 1972;

Petru 1972; Vuga 1985). Tudi objava grobišč iz Trebnjega ni dala pomembnejših rezultatov v zvezi s to problematiko. Prav grobovi iz obravnavanega obdobja so bili namreč tu izredno redki in skromni (Slabe 1993).

Zelo problematično je grobišče pod Ajdovskim gradcem nad Vranjem, ki ga pretežna večina pridatkov postavlja v 4. in začetek 5. st., dve najdbi pa sodita že v konec 5. ali celo v 6. st. (Bachran 1975; Bierbrauer 1984, 52-53).

Nakazujejo pa se posamezna manjša grobišča, ki so bila v preteklosti večidel le načeta ali pa le delno objavljena: Brezje nad Zrečami (Pahič 1969), Šmarje (Petru, Šribar 1956, 298), Unec (Vičič, Schein 1986), Dolnji Zemon (ANSI 1975, 152), Ravno brdo (Stare 1952), Dane pri Starem trgu (Slabe 1974), Kosoveli (Zavrtanik 1984). Prav tako deloma sodijo v ta čas številna štajerska gomilna grobišča (Pahič 1972).

To pa so obenem najmlajše skupine poznorimskih grobišč v Sloveniji. Primerjava s stanjem na Madžarskem pokaže, da lahko časovno vzporejamo naša grobišča le s prvo zgodnejšo skupino grobov, ki so jo tam označili s stopnjo Csakvar, povsem pa manjkajo grobišča, ki bi jih bilo mogoče vzporejati z mlajšo madžarsko skupino, Szabadtyján.

Iz povedanega je mogoče povzeti, da je sestavin za rekonstrukcijo poselitvene slike v celotnem 4. st. veliko in so izpovedne. Urejeno življenje v mestih in na podeželju so prekinjali občasni prebegi v pribežališča, medtem ko so bile vojaške postojanke pretežno zgrajene že na naravno zavarovanih vzpetinah v bližini važnih komunikacij. Ta podoba pa se je ponekod temeljito spremenila že konec 4. ali v začetku 5. st., drugje spet nekoliko kasneje. Ker takrat večina poznejših poznoantičnih utrdb še ni bila stalno poseljena, bo treba prehodne naselbinske točke iskati drugje. Gledano z zornega kota poselitve bi smeli torej prve pomembnejše premike opaziti v šestdesetih in sedemdesetih letih 3. st., ko so bile zgrajene ali samo ponovno uporabljene nekatere vojaške postojanke, pribežališča, v nižini pa opuščene številne naselbine in grobišča. Težje je omejevanje obdobja v 5. st. Njegova natančnejša omejitev navzgor glede na slabo znano gradivo večjega dela 5. st. ni mogoča. Okvirno bi lahko rekli, da ta meja niha nekje med prvo in tretjo tretjino 5. st.

Pomembna naloga poznorimske arheologije se zdi zato prav načrtno iskanje prvin, ki bi zapolnile vrzel v poznavanju poselitve v prvih treh četrtinah 5. st. Kot medstopnjo med povsem nižinskimi in kasnejšimi značilnimi poznoantičnimi utrd-

bami bi smeli na podlagi skromnih najdb pojmovati zaselke, ki so bili geografsko premaknjeni na obrobje dolin, vstran od važnejših cest, a vendar še neutrjeni, ali pa že tudi nekatere slabše zavarovane postojanke na hribih (Kučar).

Glede na obseg poselitve konec 5. in v celotnem 6. st. v poznoantičnih višinskih naselbinah se zdi, da je za pomanjkanje dokazov o zgodnejši naselitvi kriva prav neprepoznovitost gradiva, ki to obdobje opredeljuje. Zato bi bilo toliko nujneje načrtno raziskati vsaj tiste točke, ki po sedanjem vedenju sodijo v to dobo (Brinjeva gora in Rodik) in dati večji poudarek raziskavam naselbin, kot je tista v Mengšu ali Gradcu nad Podbočjem. Znova je treba opozoriti na študij keramike, ki je je med najdbami največ, posebej še grobe kuhinjske lončenine, ki bi glede na morebitno pomanjkanje drugih značilnejših predmetov omogočila podrobnejše opredelitve zdaj še neprepoznanih najdišč ali parcialno drugačno vrednotenje posameznih delov že znanih naselbin in grobišč.

DODATEK

Topografski opazki k bitki pri Frigidu

Dotakniti se želim še najodmevnejšega vojaško-političnega dogodka poznorimskega obdobja na Slovenskem, bitke pri Frigidu. Dejstvo je, da arheoloških najdb, ki bi potrjevale lokacijo bojišča, ne poznamo, kar pa zelo verjetno ni posledica pomanjkanja le-teh, ampak predvsem izraz stanja raziskanosti, saj se doslej nihče od arheologov ni sistematično posvetil temu območju, prav tako pa ni bila takšna raziskava vključena v večji raziskovalni projekt s številnimi topografskimi obhodi, sondami, različnimi meritvami in drugimi metodami, ki so zdaj že na voljo. Res pa je, da smo v času velikih melioracij v Vipavski dolini načrtno spremljali vsa zemeljska dela, ki so posegla v območje domnevnega bojišča, vendar brez arheoloških rezultatov. Prihodnjih raziskovanj v tej smeri si ni mogoče predstavljati brez sodelovanja drugih znanstvenih disciplin in pa sodobnih tehnik prospekcije. Zato bom prispevek osredotočil na dva topografska detajla bitke, ki ju je mogoče dodatno osvetliti, predvsem glede na boljše mikrotopografsko poznavanje arheoloških najdišč v bližini območja bojišča.

Kot prvo se mi je zdelo pomembno preveriti lokacijo zapore, kot sta jo nakazala Seeck in Veith v svoji še vedno temeljni študiji o vprašanju lokacije bojišča (Seeck, Veith 1913, 12). Ko sta ome-

Sl. 2: Pogled na Sv. Pavel nad Planino iz Vipavske doline.
Abb. 2: Blick auf Sv. Pavel oberhalb von Planina vom Tal Vipavska dolina.

Sl. 3: Zgornji del notranjosti utrdbe s cerkvijo sv. Pavla.
Abb. 3: Oberer Teil des Innenbereiches der befestigten Siedlung mit der Kirche des hl. Paulus.

njala itinerarsko cesto, ki je s Cola vodila proti Ajdovščini, sta na njej - povsem logično - domnevala zaporo, ki naj bi jo na starem prazgodovinskem gradišču poosebljal vojaški oddelek 500 mož (*numerus*), kar bi po njunem mnenju zadoščevalo za preusmeritev Teodozijeve vojske proti Vipavi. Glede na njun tekst in priloženo karto jo je treba iskati nekako zahodno od območja, kjer se odcepi cesta za Vipavo. Omenjeno območje sem natančneje pregledal in ugotovil: edina izrazitejša vzpetina, ki leži v tem območju je manjši greben, ki pa je bil močno poškodovan ob razširitvi ceste proti Ajdovščini. Na ostanku vzpetine, posebno v profilu ob cesti, ni arheoloških sledov. Tudi izoblikovanost hriba in njegova lega na pobočju ne kažeta na prazgodovinsko gradišče. Vsekakor pa bi tu ali v neposredni bližini smeli pričakovati jarke ali morda palisade, saj je bila to edina možnost za preusmeritev Teodozijeve vojske. In prav to bi bila ena izmed prvih nalog, ki

bi se ji moral posvetiti tisti, ki bi želel celovito, torej tudi z arheološkega stališča, osvetliti potek bitke pri Vrhpolju.

Ob topografskih obhodi Vipavske doline sem se večkrat pomudil pri utrdbi Sv. Pavel nad Planino, ki je najpomembnejša arheološka lokacija iz tega obdobja na širšem območju bojišča, saj je v ravni črti oddaljena od njegovega središča približno 3 km. Čeprav je arheološko z izjemo manjših zaščitnih del na vrhu komaj dotaknjena, s svojimi razsežnostmi in površinsko izoblikovanostjo vendarle daje precej informacij, ki nakazujejo njeno vlogo (Svoljšak 1966; Petru 1972, 359; ANSI 1975, 121 (z navedeno starejšo literaturo); Ciglencečki 1987, 81-82, Osmuk 1991, 212; gl. tudi primerjavo postojank sorodnega tipa v tem članku na str. 193s). Oglejmo si torej nekoliko podrobneje podobo najdišča, ki se z dosedanjimi arheološkimi najdbami umešča v čas bitke oziroma večji del poznorimskega obdobja.

Sl. 4: Pogled od cerkve Sv. Pavla po razgibani površini dela notranjosti utrdbe. Desno v ozadju Ajdovščina.
Abb. 4: Blick von der Kirche des hl. Paulus auf das wellige Relief in einem Teil des Innenbereiches der befestigten Siedlung. Rechts im Hintergrund Ajdovščina.

Sl. 5: Pogled na območje domnevnega prizorišča bitke z utrdbe Sv. Pavel nad Planino.
Abb. 5: Blick von der befestigten Siedlung Sv. Pavel oberhalb von Planina auf den Bereich des mutmaßlichen Schlachtfeldes.

Hrib s cerkvijo Sv. Pavla je zaključni severni del Vipavskih brd na z vseh strani vidnem, izpostavljenem mestu z nadmorsko višino 384 m. Postojanka je v tlorisu približno trikotne oblike, njene mere pa so okoli 320 x 250 m. Že v prazgodovinskem času so izrabili pomembno strateško in naravno ugodno obrambno lego hriba ter zgradili močan nasip, ki varuje notranjost na lažje dostopni zahodni in severozahodni strani. Nasip je do 10 m širok, nekaj metrov visok in dolg okoli 400 m. Je ohranjen v celoti in presekani le z dvema kolo-vozoma. Na severovzhodni stranici je viden oster rob, na jugu pa imajo obrambno vlogo predvsem naravne skalne stene. Dostop do gradišča je mogoč le z zahodne strani. Travnata notranjščina pada od zgornjega južnega dela zlagoma za približno 30 m nižje proti severu. Na tem pobočju so vidne številne terase in kotanje, v katerih je mogoče slutiti ostanke porušeni poslopij, na katere opozarjajo tudi številni ostanki tegul, imbreksov, keramike in stekla, NM pa hrani od tu novce, ki segajo od 3. do 4. st. (podatke je posredoval P. Kos iz Numizmatičnega kabineta NM). Leta 1965 so pri kopanju temeljev za televizijski pretvornik zadeli na močno zidovje, ki bi utegnili pripadati obrambnemu zidu ali pa stolpu. Ti izsledki opozarjajo na zelo obsežno in kvalitetno grajeno postojanko, ki je bdela nad spustom pomembne itinerarske ceste s Hrušice v ravnino, torej na enem izmed ključnih in strateško najpomembnejših mest v obrambi severovzhodnega dostopa v Italijo. Pod najdiščem se je itinerarski cesti pridružila še stranska pot, ki je vodila z Razdrtega.

S Sv. Pavla je zelo lep razgled na vzhodni del Vipavske doline, nad katero je hrib dvignjen približno 280 m, in še posebej na ravnico okoli Vrhpolja in pobočje proti Colu, kjer je tekla pomembna rimska magistrala proti Italiji. Kdor je zasedal to postojanko, je lahko odlično nadzoroval dostop v Vipavsko dolino. Na vojaško vlogo utrdbe kaže tudi primerjava s postojankami Rodik, Brinjeva gora in Dolnji Zemon (v tem članku, str. 193s). Obstoj tako pomembne postojanke sem zato povezal s podatki o bitki in skušal ugotoviti ali je mogoče zaslediti kakšno omembo v sicer dovolj številnih, a večkrat nasprotujočih si in nekritičnih tekstih (prim. pri Bratož 1994, 18-20). In v tej zvezi se je ponujal Teodoretov tekst, ki sicer po svoji historični vrednosti ne sodi med najzanesljivejša pričevanja, predvsem zaradi piščeve geografske in deloma časovne odmaknjenosti (približno 30 let kasneje), kot posebej izpoveden. Tu je opisan dogodek, ki pri drugih ni omenjen, a

Sl. 6: Pogled na območje domnevnega prizorišča bitke z rimske ceste blizu Cola. Na nasprotni strani doline je v sredini vidna utrdba Sv. Pavel nad Planino.

Abb. 6: Blick auf den Bereich des mutmaßlichen Schlachtfeldes von der Römerstraße in der Nähe von Col. In der Mitte der gegenüberliegenden Talseite liegt die befestigte Siedlung Sv. Pavel oberhalb von Planina.

dobro dopolnjuje topografijo okolice prizorišča bitke. Namreč, ko so se Evgenijevi vojaki predali in prosili cesarja Teodozija za usmiljenje, jim je ta odpustil, a ukazal, naj mu takoj privedejo samozvanca. Citiram po prevodu R. Bratoža: "Stekli so na grič (oziroma hrib), kjer se je oni mudil, ne da bi vedel, kaj se je medtem zgodilo. Ko je videl, da so brez sape in s težkim dihanjem izdajajo svoje hitenje, je mislil, da mu sporočajo zmago; vprašal jih je, ali vodijo s seboj tudi zvezanega Teodozija, kot je bil naročil. Odgovorili so mu: Ne vodimo njega k tebi, temveč tebe odvedemo k njemu. Tako je namreč sklenil Vsemogočni. Po teh besedah so ga potegnili s prestola, mu nadeli okove in ga odvedli." Poudarjanje težkega dihanja in pomanjkanja sape si lahko razložimo pri odlično izvežbanih vojakihih le s hudo strmino. Dejstvo, da Evgenij ni vedel, kaj se je zgodilo, kaže na večjo oddaljenost od bojišča. Omemba prestola pa daje slutiti, da se je udobno namestil, najverjetneje v kateri izmed številnih kvalitetno zidanih in z opeko kritih hiš na vrhu hriba, od koder je s pomočjo hitrih slov lahko dobro komuniciral s svojimi poveljniki, poleg tega pa je imel s hriba odličen pregled nad bojiščem in vsemi dostopi vanj.

Arheološka drobca, ki zadevata topografijo, dam tako v razmislek in upam, da bo med prihodnjimi raziskovanji Vipavske doline kdaj pomemben delež zavzemala prav natančna topografija prizorišča bitke, ki bi s sondami in vsemi potrebnimi sodobnimi metodami morda zanesljiveje locirala in pojasnila območje tega velikega vojaškega spopada, kot pa se nam je to posrečilo zdaj.

- ANSI 1975, Arheološka najdišča Slovenije. - Ljubljana.
- BACHMAN, W. 1975, Das Gräberfeld. - V: P. Petru, T. Ulbert, *Vranje pri Sevnici*, Kat. in monogr. 12, 99-116.
- BIERBRAUER, V. 1984, Jugoslawien seit dem Beginn der Völkervanderung bis zur slawischen Landnahme: die Synthese auf dem Hintergrund von Migrations- und Landnahmevorgängen. - V: *Jugoslawien. Integrationsprobleme in Geschichte und Gegenwart. Beitr. d. Südosteuropaarbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft zum V. Internationalen Südosteuropä-Kongress der Association d'Etudes du Sud-Est Européen*, Belgrad, 1984, 49-97, Göttingen.
- BITENC, P. et al. 1991, Katalog razstavljenega gradiva. - V: T. Knific in M. Sagadin, *Pismo brez pisave. Arheologija o prvih stoletjih krščanstva na Slovenskem*, 47-95, Ljubljana.
- BRATOŽ, R. 1994, Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev. - *Zgod. čas.* 48, 5-45.
- BREŠČAK, D. 1990a, Zloganje pri Škocjanu, Novo mesto. - V: *Arheološka najdišča Dolenjske*, 103-104, Novo mesto.
- BREŠČAK, D. 1990b, Šumeje, Trebnje. - V: *Arheološka najdišča Dolenjske*, 111, Novo mesto.
- BOŽIČ, D. 1995, O zakladu poznorimskih novcev v Slatni pod Dobro in o zgodnjekrščanskih mozaikih v Lescah. - V: *Radovljanski zbornik 1995*, 38-57, Radovljica.
- CEVC, E. 1960, Poznoantični mozaik iz Tuhinjske doline. - *Kam. zbor.* 6, 35-48.
- CIGLENEČKI, S. 1984, Die Keramik des 4.-6. Jahrhunderts von Gradec, Tinje und Korinjski hrib, Slowenien. - *Arch. Austr.* 68, 313-328.
- CIGLENEČKI, S. 1987, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*. - Dela 1. razr. SAZU 31.
- CIGLENEČKI, S. 1989-1990, Prispevek k arheološki sliki Carneole v zgodnjekrščanskem obdobju. - *Hist. Arch.* 20-21, 151-164.
- CIGLENEČKI, S. 1990, K problemu datacije nastanka rimskodobnih višinskih utrd v jugovzhodnoalpskem prostoru. - *Arh. vest.* 41, 147-176.
- CIGLENEČKI, S. 1992, *Pólis Norikón. Poznoantične višinske utrdbe med Celjem in Brežicami*. - Podsreda.
- CIGLENEČKI, S. 1993a, Arheološki sledovi zatona antične Petovionae. - V: *Ptujski arheološki zbornik*, 505-520, Ptuj.
- CIGLENEČKI, S. 1993b, Zgodnjekrščanske najdbe z Vipote nad Pečovnikom. - *Arh. vest.* 44, 213-221.
- CIGLENEČKI, S. 1994a, Höhenbefestigungen als Siedlungseinheit der Spätantike in Slowenien. - *Arh. vest.* 45, 239-266.
- CIGLENEČKI, S. 1994b, Scavi nell'abitato tardo-antico di Tonovcov Grad presso Caporetto (Kobarid) Slovenia. Rapporto preliminare. - *Aquil. Nos.* 65, 185-208.
- CIGLENEČKI, S. 1995, Izvrednotenje. - V: J. Dular, S. Ciglenečki, A. Dular, *Kuçar*. - Op. Inst. Arch. Slov. 1, 134-190.
- CUNJA, R. 1986, Koper, Kapucinski vrt. - *Arh. preg.* 27, 118-120.
- CURK, I. 1966, Poznoantično grobišče na Zgornjem Bregu v Ptuj. - *Čas. zgod. narod.* 2, 46-62.
- CURK, I. 1978, Poetovio v pozni antiki. - *Arh. vest.* 29, 405-411.
- EGGER, R. 1942, Die Ostalpen in der Spätantike, *Das neue Bild der Antike* 2, 395ss. Citirano po *Römische Antike und frühes Christentum. Ausgewählte Schriften von Rudolf Egger* 1, 257-271.
- FRELIH, M. 1985, Kalce. - *Var. spom.* 27, 227-228.
- GUŠTIN, M. 1985, Antične najdbe iz Posavja. - *Arh. vest.* 36, 147-161.
- HAREJ, Z. 1988, Štanjel, ob Gledanici. - *Var. spom.* 30, 256.
- JELOČNIK, A. 1973, *Čenturska zakladna najda folisov Maksencija in tetrahije*. - Situla 12.
- JEVREMOV, B., M. TOMANIČ JEJREMOV in S. CIGLENEČKI 1993, Poznorimsko grobišče na Ptujem gradu. - *Arh. vest.* 44, 223-233.
- JOSIPOVIČ, D. in T. KAJFEŽ 1992, Godič. - *Var. spom.* 34, 214-215.
- KLEMENC, J. 1950, *Ptujski grad v kasni antiki*. - Dela 1. razr. SAZU 4.
- KNIFIC, T. 1993, Hunski sledovi v Sloveniji? - V: *Ptujski arheološki zbornik*, 521-542, Ptuj.
- KOLŠEK, V. 1984, Nekaj podatkov o zgodnjem krščanstvu v Celeji. - *Arh. vest.* 35, 342-345.
- KOROŠEC, P. 1950, Slovenske najdbe zgodnjega srednjega veka na Panorami v Ptuj. - *Dela 1. razr. SAZU* 3, 75-111.
- KOROŠEC, P. 1982, Predjama konec 4. do sredine 5. st. - *Arh. vest.* 33, 84-114.
- KOS, P. 1986, *The monetary circulation in the southeastern Alpine Region ca. 300 B.C. A.D. 1000*, Situla 24.
- LEBEN, F. in Z. ŠUBIC 1990, Poznoantični kastel Vrh Brsta pri Martinj Hribu na Logaški planoti. - *Arh. vest.* 41, 313-354.
- LUBŠINA-TUŠEK, M. 1981, Tlorisne zasnove rimskih vil v Sloveniji. - *Čas. zgod. narod.* 17, 153-203.
- MASON, Ph. 1992, Črnomelj, Črnomelj, Sv. Duh. - *Var. spom.* 34, 203-204.
- MIKL-CURK, I. 1976, Nekaj novih zapažanj o rimskih naseljih v Spodnjem Grušovju in Slovenski Bistrici. - *Čas. zgod. narod.* 12, 16-30.
- OSMUK, N. 1990, Obzidje rimske utrdbe Castra v Ajdovščini. - *Arh. vest.* 41, 183-198.
- OSMUK, N. 1991, Planina nad Ajdovščino - sv. Pavel. - *Var. spom.* 33, 212.
- OSMUK, N. 1992, Gonjače. - *Var. spom.* 34, 216.
- PAHIČ, S. 1969, Antični in staroslovanski grobovi v Brezju nad Zrečami. - *Razpr. 1. razr. SAZU* 6, 217-297.
- PAHIČ, S. 1972, Nov seznam noriško-panonskih gomil. - *Razpr. 1. razr. SAZU* 7/2, 113-212.
- PAHIČ, S. 1980, Prvi podatki o grobi hišni lončenini z Brinjeve gore. - *Arh. vest.* 31, 89-132.
- PAHIČ, S. 1981, Brinjeva gora 1953. - *Arh. vest.* 32, 71-143.
- PETRIKOVITS, H. 1971, Fortifications in the north-western Roman Empire from the third to the fifth centuries A.D. - *Jour. Rom. St.* 61, 178-218.
- PETRU, P. 1964-1965, Nekateri problemi provincialno rimske arheologije v Sloveniji. - *Arh. vest.* 15-16, 65-107.
- PETRU, P. 1978, Poznoantična poselitve Slovenije. - *Arh. vest.* 29, 359-367.
- PETRU, P. in V. ŠRIBAR 1956, Nove najdbe. - *Arh. vest.* 7, 297-304.
- PETRU, S. 1972, *Emonske nekropole*. - Kat. in monogr. 7.
- PETRU, S. in P. PETRU 1978, *Neviodunum (Drnovo pri Krškem)*. - Kat. in monogr. 15.
- PLESNIČAR-GEC, L. 1972, *Severno emonsko grobišče*. - Kat. in monogr. 8.
- PLESNIČAR-GEC, L. 1983, *Starokrščanski center v Emoni*. - Kat. in monogr. 21.
- PLESNIČAR, L. in I. SIVEC 1978, Emona at the beginning of great migration period. - V: *Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini*, 59-64, Novi Sad.
- PUS, J. 1984, Prazgodovinski Molnik. - *Arh. vest.* 35, 134-162.
- SAGADIN, M. 1979, Antične pasne spone in garniture v Sloveniji. - *Arh. vest.* 30, 294-338.
- SAGADIN, M. 1989a, Ivank nad Šmartnim v Tuhinjski dolini. - *Var. spom.* 31, 250.
- SAGADIN, M. 1995, Poselitvena slika rimskega podeželja na Gorenjskem. - V: *Kranjski zbornik*, 13-22, Kranj.
- SALAMON, Á. in L. BARKOCZI, 1982, Pannonien in nachvalentinianischer Zeit (376-476). Ein Versuch zur Perio-

- disation. - V: *Severin. Zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Katalog Enns*, 147-178, Linz.
- SARIA, B. 1929, Začasno poročilo o izkopavanjih na Gradišču pri Vel. Malenci. - *Glas. Muz. dr. Slov.* 10, 11-17.
- SCHMID, W. 1945, Das Mithrasheiligtum von Pohanica bei Rann an der Save. - *Schild von Steier* 1, 10-19.
- SEECK, O. in G. VEITH 1913, Die Schlacht am Frigidus. - *Klio* 13, 451-467.
- SLABE, M. 1974, Poznoantični staroselski grob iz Dan pri Starem trgu. - *Arh. vest.* 25, 417-423.
- SLABE, M. 1978, Kulturna sled iz obdobja preseljevanja ljudstev v Ljubljani. - *Arh. vest.* 29, 425-431.
- SLABE, M. 1979, Nova podoba arheološkega območja Turnovšče nad Vrhniko. - *Var. spom.* 22, 123-144.
- SLABE, M. 1980, *Polhograjska gora*. - Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 103.
- SLABE, M. 1993, *Antična nekropola na Pristavi pri Trebnjem*. - Vestnik / Zavod RS za varstvo naravne in kulturne dediščine 12.
- SLAPŠAK, B. 1978, Rodik - Ajdovščina. - *Arh. vest.* 29, 546-547.
- SLAPŠAK, B. 1985, Ajdovščina nad Rodikom. Prazgodovinsko in antično naselje. - *Arh. preg.* 26, 135-136.
- STARE, V. 1952, Pozno antično grobišče na Ravnem brdu. - *Arh. vest.* 3, 137-144.
- STRMČNIK-GULIČ, M. 1984, Najnovejši podatki iz Starega trga pri Slovenj Gradcu. - *Arh. vest.* 35, 185-224.
- STRMČNIK GULIČ, M. 1990, Podoba antične poselitve med vzhodnim Pohorjem in Dravo. - *Arh. vest.* 41, 135-146.
- SVOLJŠAK, D. 1966, Arheološka podoba gradišča pri Sv. Pavlu nad Planino. - *Goriška srečanja* 1, 46-49.
- ULBERT, T. 1981, Das spätrömische Kastell Ad Pirum - Hrušica. - V: *Ad Pirum (Hrušica)*, Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 31, 1-50.
- VALIČ, A. 1968, Gradišče nad Pivko pri Naklem. - *Arh. vest.* 19, 485-508.
- VIČIČ, B. in T. SCHEIN 1986, Unec. - *Arh. preg.* 27, 100-102.
- VOGRIN, A. 1991, *Celeia antiqua*. - Celje.
- VUGA, D. 1982, Poročilo o izkopavanju na Gledanici nad Štanjelom leta 1972. - *Gor. let.* 9, 3-12.
- VUGA, D. 1985, Moški grob z vrta Narodnega muzeja v Ljubljani. Poznorimske in barbarske ledvičaste pasne spine z ovalnim okovom. - *Arh. vest.* 36, 237-254.
- ZAVRTANIK, J. 1984, Poznoantično grobišče pri Kosovelih. - *Gor. let.* 11, 85-94.

Strukturierung spätantiker Besiedlung Sloweniens

Zusammenfassung

Zweck des Beitrags ist eine kurze Vorstellung der Grundtendenzen, die sich im Besiedlungsbild der spätrömischen Zeit in Slowenien abzeichnen.

Am vollständigsten ist das Städtebild. Die Städte erleben in jener Zeit ihre letzte Blüte, die mancherorts sogar den Höhepunkt in ihrem einige Jahrhunderte dauernden Bestehen darstellt. Die Forschungsergebnisse deuten auf ein reges Leben bis zum Ende des 4. Jhs. und mancherorts noch bis in die 20er und 30er Jahre des 5. Jhs. Dies bekunden besonders gut bei jüngsten Grabungen ausgegrabenen frühchristlichen Gebäudekomplexe in Ljubljana und Celje mit den repräsentativsten Gebäuden jener Zeit (Plesničar 1983; Vogrin 1991). Wie es scheint, vegetieren die Städte nach dieser Zeit noch einige Zeit vor sich hin, jedoch sind - mit vermutlicher Ausnahme der Rotunde auf dem zerstörten Forum Emonas - nirgends größere Bautätigkeiten zu beobachten, im Gegenteil, dort, wo man die Funde gut kennt, zeigen sich nur bescheidenere Wohnbereiche innerhalb von Resten einer älteren Architektur. Ein hervorragender Indikator intensiveren Lebens sind wegen großer Menge die Münzen (Kos 1986, 133-139). Sie illustrieren gut die Höhen und Tiefen städtischen Lebens, mit dem Ende des Geldumlaufs kam es auch zu einem rapiden Abfall der Lebenskraft der Städte und größtenteils zu einem auf das Existenzminimum reduzierten Vegetieren. Gegenstände, die auf das Bestehen von Städten nach dem zweiten Dezennium des 5. Jhs. hinweisen, sind äußerst selten und lassen vorerst keine richtige Vorstellung über das Leben in Städten zu. In Anbetracht der Tatsache, daß die sakralen Gebäude nicht renoviert wurden, dürften wir auf eine bescheidene Existenz kleinerer Einwohnergruppen schließen, die sich zeitweilig in den nahegelegenen Fliehburgen zurückzogen.

In dem Komplex der Flachlandbesiedlung, die nur partiell bekannt ist, dürfen wir zunächst die besser bekannten Villae rusticae herausgreifen. So bleiben einige von den Anfängen der Antike bis zum Ende des 4. Jhs. bestehen.

Von den bekannteren seien nur folgende erwähnt: Grobelce bei Zastranje und Ozidje in der Krajina, Središče ob Dravi (Lubšina-Tušek 1981, 183, 184-186, 172), Hoče (Strmčnik 1990, 135). Andere entstehen wiederum in der zweiten Hälfte des 3. Jhs., einzelne werden indes von der Forschung in die zweite Hälfte des 4. Jhs. datiert: Betnava (Strmčnik in dieser Nr. des *Arh. vest.*), Zloganje (Breščak 1990a), Šmartno v Tuhinju (Cevc 1960; Božič 1995), Radvanje (Strmčnik 1990, 139-141).

Die Militäranlagen sind am besten erforscht. Angeführt seien nur die neueren Forschungsergebnisse bei Hrušica (Ulbert 1981), Ajdovščina (Osmuk 1990 und der Beitrag in diesem *Arh. vest.*), Martinj Hrib (Leben, Šubic 1990), Turnišče oberhalb von Vrhnika (Slabe 1979). Die Errichtung in den 60er oder 70er Jahren des 3. Jhs. scheint für Ajdovščina unumstritten zu sein (Osmuk 1990, 189-190; Kos 1986, 203), sehr wahrscheinlich für Hrušica (Kos 1986, 203), vermutlich für Hrib in Vrhnika (Ciglenečki 1987a, 155) und Turnišče bei Vrhnika (Slabe 1979, 139). Ähnlich datierte B. Saria schon die Entstehung der spätrömischen befestigten Siedlung Gradišče in Velike Malence, deren gesamte Dokumentation im Zweiten Weltkrieg verloren ging (Saria 1929, 17-18). Bei der Mehrzahl der befestigten Siedlungen läßt sich die Entstehungszeit nicht mit Sicherheit festlegen, in den meisten Fällen können wir nur die Zeit ihres Bestehens annähernd begrenzen; bei den meisten ist es das 4. Jh., was durch Münzen, einzelne Gegenstände und nur selten durch geschlossene und gut erforschte Einheiten bezeugt ist. Jedoch muß man im Hinblick auf das einheitliche Konzept des Limes und der daneben gelegenen befestigten Siedlungen die einheitliche Lösung für das Befestigungssystem vor den Toren Italiens suchen. Als bedeutende Ergänzung zum Verständnis des Limes und der hindurchführenden Verkehrswege dürfen wir die Siedlung Turški britofo auffassen, worauf man bei der Legung der Gasleitung in Kalce gestoßen ist; sie deutet auf eine an der Straße gelegene Station unmittelbar vor dem Anstieg

der Itinerarstraße in das Gebirge von Hrušica (Frelj 1985) hin. Neben den relativ gut bekannten Fundorten gibt es auch solche Siedlungen, die Ende des 4. Jhs. kleinere Militärbesatzungen hatten, die Fundorte lassen aber - soweit man aus den bisherigen Erforschungen schließen kann - keine Befestigungen erkennen oder vielmehr nur ältere vorgeschichtliche Wälle und zum Teil Befestigungswerke. Genannt seien Gradišče bei Dunaj (Ciglenc 1992, 25-27 und ders. 1994a, 242), Gradišče auf der Zbelovska gora (Ciglenc 1992, 81-85 und ders. 1994a, 242) und die Reste in den Schichten unter dem Gebäude aus dem 6. Jh. in Tonovcov grad bei Kobarid (Ciglenc 1994b, 195-196).

Eine besondere Gruppe unter den Fundorten vom Ende des 4. Jhs. und der ersten Hälfte des 5. Jhs. stellen befestigte Siedlungen dar, wo man im Innenbereich gemauerte Gebäude finden kann. Einen besonderen Platz unter ihnen nimmt Rodik ein, wo die letzten Forschungsarbeiten eine reiche und ausgesprochen große Siedlung gezeigt haben, deren Rolle B. Slapšak mit dem Limes verknüpft (Slapšak 1978, 547; Slapšak 1985, 136). Im Hinblick auf Datierung und Charakter ähnelt ihr Brinjeva gora, wo einige gemauerte Gebäude mit einem von einer Mauer umgebenen Komplex befestigt waren (Pahič 1980; Pahič 1981). Weniger bekannt sind Sv. Pavel oberhalb von Planina (Svoljšak 1966) und Gradišče bei Dolnji Zemon (ANSI 1975, 152). Bei allen ist die Nähe wichtiger Verkehrsverbindungen zu erkennen, deshalb dürfen wir sie als Siedlungen mit betont strategischer Rolle betrachten. Wie die bisherigen Forschungsergebnisse zeigen, wurden sie zum erstenmal schon in der zweiten Hälfte des 3. Jhs. gebraucht, die gemauerten Gebäude im Innenbereich können wir, so scheint es, wenigstens bei Rodik und Brinjeva gora in das 4. Jh. datieren. Allerdings wurden gerade bei den vier letztgenannten befestigten Fundorten bislang keine Beweise für eine Besiedlung in der zweiten Hälfte des 5. Jhs. oder sogar im 6. Jh. erbracht. Mit anderen Worten: Charakteristische befestigte Siedlungen aus der zweiten Hälfte des 5. Jhs. und des gesamten 6. Jhs., die in Slowenien schon ziemlich zahlreich und gut bekannt sind (vgl. Ciglenc 1994a), kommen an anderen Orten vor, die oben angeführten befestigten Siedlungen waren hingegen damals schon verlassen. Eine Diskontinuität ist offensichtlich, die Gründe dafür - mit Ausnahme der Verteidigung - sind allerdings nicht ganz eindeutig.

Chronologisch gesehen, sind die ersten Besiedlungswellen in die Höhensiedlungen schon in der zweiten Hälfte des 3. Jhs. zu beobachten, sie können genauer datiert werden in die Zeit des Gallienus, des Claudius Gothicus und des Aurelianus. Eine äußerst typische Situation wurde bei der Erforschung des Fundortes Veliki vrh oberhalb von Osredk bei Podsreda festgestellt (Ciglenc 1990). In dieser ersten Phase geht es um für kurze Zeit bewohnte Zufluchtsstätten mit improvisierten Holzbauten oder sogar Zelten. Im Laufe des 4. Jhs. wurden einige davon wiederaufgebaut oder erneut aufgesucht, ihre Zahl stieg infolge der immer größer werdenden Gefahr von Bürgerkriegen stark an. Die Angaben stimmen also weitgehend mit dem Beginn der Errichtung und der Dauer der oben angeführten Militärbefestigungen überein. Die Zufluchtsstätten kann man im Hinblick auf ihre Gestaltung in einige Typen gliedern. Genauer bestimmt habe ich sie schon im Jahre 1987 (Ciglenc 1987, 116-120), neuere Forschungen bestätigen diese Einteilung und ergänzen sie durch einige neue Details (Ciglenc 1994a, 242-243). Genannt seien zwei Siedlungen, die in ihrer unmittelbaren Nähe zwei Zufluchtsstätten erkennen lassen. Die erste ist die Villa rustica in Šmartno v Tuhinju mit dem Berg Ivank als zugehörigem Zufluchtsort (Cevc 1960; Sagadin 1989) und die zweite die Donačka gora. Dort weisen die schon vor einem Jahrhundert entdeckten Funde auf ein starkes Stratum des 4. Jhs. in der Siedlung auf einer flachgeneigten unbefestigten Terasse an der Südseite des Berges und auf ein

ca. 100m darüber gelegenes Flichburg an einem sehr steilen mit Felsen begrenzten Hang (Ciglenc 1992, 28-30).

Eine für diese Zeit ungewöhnliche, aber unter Berücksichtigung der Verhältnisse verständliche Besiedlungsform stellen die Höhlenfundorte dar, wo man desgleichen mehrere Arten von Zweckbestimmung unterscheiden kann. Zum Großteil wurden sie als kurz bewohnte Zufluchtsorte aufgesucht, wie z.B. Ajdovska luknja und die Höhlen in der Umgebung von Jereka (A. Valič in diesem *Arh. vest.*), Mornova zijalka (ANSI 1975, 271-272), Kevdere v Vranjici (unveröffentlicht). Anderswo befanden sich in den Höhlen Kultstätten: Tominčeva jama in den Höhlen Škocjanske jame (ANSI 1975, 132-133), Jama im Zlodjev graben bei Zgornja Pohanca (Schmid 1945); Godič (Josipovič, Kajfež 1992), oder sie dienten der Militärbesatzung als zeitweilige Zufluchtsstätte (Predjama) (Korošec 1982). Jedenfalls handelt es sich um eine weniger bedeutende Besiedlungsform, die aufgrund der Simultaneität mit den Errichtungsphasen und der Benutzung anderer gleichzeitiger Fundorte dennoch wichtig ist.

ANHANG

Topographische Beobachtungen zur Schlacht am Frigidus

Berühren möchte ich noch das meistbeachtete militärisch-politische Ereignis der spätrömischen Zeit im slowenischen Raum, die Schlacht am Frigidus. Tatsache ist, daß wir archäologische Funde, die den Schlachtort bestätigen würden, nicht kennen, was aber höchstwahrscheinlich nicht ihr Fehlen reflektiert, sondern vor allem die Forschungslage, weil sich bislang kein Archäologe diesem Bereich systematisch zugewandt hat, geschweige denn, eine solche Erforschung wäre im Rahmen eines größeren Ausgrabungsprojektes erfolgt, mit zahlreichen Landesaufnahmen, Sondierungen, verschiedenen Messungen und anderen Methoden, die heute schon zur Verfügung stehen. Deswegen werde ich meinen Beitrag auf zwei topographische Details der Schlacht konzentrieren, die man zusätzlich erhellen kann, besonders im Hinblick auf die bessere mikrotopographische Kenntnis der archäologischen Fundorte in der Nähe des Schlachtfeldes.

Zunächst erschien mir die Überprüfung der Sperre, wie sie Seeck und Veith in ihrer bis heute grundlegenden Studie über die Lokalisierung der Schlacht aufgezeigt haben (Seeck, Veith 1913, 12), von Bedeutung. Sie vermuteten auf der Itinerarstraße, die von Col nach Ajdovščina führte - was ganz logisch ist - eine Sperre, die auf einem alten vorgeschichtlichen Ringwall eine Militärabteilung von 500 Mann (*numerus*) darstellen sollten, was ihrer Meinung nach genügt hätte, Theodosius' Heer nach Vipava umzuleiten. Im Hinblick auf ihren Text und die beigelegte Karte muß man sie westlich von dem Bereich suchen, wo die Straße nach Vipava abzweigt. Den besagten Raum habe ich genauer überprüft und folgendes festgestellt: Die einzige ausgeprägtere Anhöhe, die in diesem Bereich liegt, ist ein kleinerer Kamm, der allerdings beim Ausbau der Straße nach Ajdovščina stark beschädigt wurde. Auf dem Überrest der Erhebung, besonders im Profil an der Straße sind keine archäologischen Spuren zu finden. Auch die Konfiguration des Berges und seine Lage am Hang deuten auf keinen vorgeschichtlichen Ringwall hin. Auf jeden Fall dürften wir hier oder in unmittelbarer Nähe Gräben oder Palisaden erwarten, denn dies war die einzige Art und Weise, das Heer des Theodosius umzuleiten. Gerade das wäre eine der ersten Aufgaben, der sich derjenige zuwenden müßte, der den Verlauf der Schlacht bei Vrhopolje ganzheitlich, also auch vom archäologischen Standpunkt aus erhellen möchte.

Bei Landesaufnahmen im Vipava-Tal habe ich mich mehrmals in der befestigten Siedlung Sv. Pavel oberhalb von Pla-

nina aufgehallen, die der bedeutendste archäologische Fundort aus dieser Zeit im weiteren Umkreis des Schlachtfeldes ist, denn er ist von dessen Zentrum ca. 3 km Luftlinie entfernt. Obwohl er mit archäologischen Arbeiten, mit Ausnahme kleinerer Rettungsgrabungen am Gipfel, kaum in Berührung kam, vermitteln seine Dimensionen und die Oberflächenkonfiguration ziemlich viele Informationen, die ihre Rolle andeuten (Svoljšak 1966; Petru 1972, 359; ANSI 1975, 121 (mit angeführter älterer Literatur); Ciglenečki 1987, 81-82, Osmuk 1991, 212; siehe auch den Vergleich mit den Siedlungen eines ähnlichen Typs in diesem Aufsatz, S. 193 s). Betrachten wir nun etwas genauer das Aussehen des Fundortes, der sich mit den bisherigen Funden in die Zeit einfügt, in der die Schlacht stattgefunden hat, oder vielmehr in den Großteil der spätrömischen Zeit.

Der Berg mit der Kirche des hl. Paulus stellt den abgeschlossenen nördlichen Teil der Vipavska brda dar an einer von allen Seiten sichtbaren, exponierten Stelle in einer Höhe von 384 m über dem Meeresspiegel. Der Fundort hat einen beinahe dreieckigen Grundriß, seine Ausmaße betragen ca. 320 x 250 m. Schon in vorgeschichtlicher Zeit wurde die bedeutende strategische und die für Verteidigungszwecke natürlich günstige Lage des Berges genutzt, und man errichtete dort eine starke Aufschüttung, die den Innenbereich auf der leichter zugänglichen West- und Nordwestseite befestigt. Die Aufschüttung ist bis zu 10 m breit, einige Meter hoch und ungefähr 400 m lang. Sie ist vollständig erhalten und nur von zwei Fahrwegen durchschnitten. An der Nordostseite ist ein scharfer Rand zu erkennen, im Süden ist er hingegen größtenteils durch natürliche Felswände befestigt. Der Zugang auf den Ringwall ist nur von der Westseite möglich. Der wiesenbewachsene Innenbereich fällt vom oberen Südteil etwa 30 m nach Norden sanft ab. An diesem Hang sind zahlreiche Terrassen und Mulden zu erkennen, worin man Reste von zerstörten Gebäuden vermuten kann; darauf deuten auch zahlreiche Tegula-, Imbrex-, Keramik- und Glasreste hin. Im slowenischen Nationalmuseum sind auch die hier gefundenen Münzen aufbewahrt, die vom 3. bis zum 4. Jh. reichen (die Angaben vermittelte P. Kos vom Numismatik-Kabinett des Nationalmuseums). Im Jahre 1965 stieß man beim Ausheben der Fundamente für die Fernsehstation auf starke Mauern, die Teil eines Befestigungswerks oder eines Wehrturmes sein könnten. Diese Forschungsergebnisse weisen auf einen äußerst umfangreichen und solide gebauten Fundort hin, der die bedeutende, von Hrušica ins Tal führende Itinerarstraße überwachte, also an einem der strategisch wichtigsten Stelle in der Verteidigung des nordöstlichen Zuges nach Italien. Unterhalb des Fundortes stieß auf die Itinerarstraße noch eine Nebenstraße, die von Razdrto kam.

Von Sv. Pavel hat man einen schönen Ausblick auf den östlichen Teil des Vipava-Tales, über das sich der Berg etwa 280 m erhebt, und besonders auf die Ebene um Vrhpolje und den Berghang in Richtung Col, wo eine wichtige römische Magistrale nach Italien führte. Wer diesen Stützpunkt besetzt hatte, konnte den Zugang zum Vipava-Tal vorzüglich kontrollieren. Auf eine militärische Funktion der befestigten Siedlung weist auch der Vergleich mit den Fundorten Rodik, Brinjeva gora und Dolnji Zemon (in diesem Aufsatz, S. 193 s) hin. Das Vorhandensein eines so wichtigen Fundortes habe ich deshalb mit den Angaben über die Schlacht in Zusammenhang gebracht und festzustellen versucht, ob es denn möglich sei, in den zwar ziemlich zahlreichen, aber öfters gegensätzlichen und unkritischen Texten auf eine Erwähnung zu stoßen (vgl. Bratož 1994). Und hier erwies sich Theodoret's Text, der zwar seinem historischen Wert nach nicht zu den zuverlässigsten Zeugnissen gehört, vor allem wegen der geographischen und zum Teil zeitlichen Entfernung des Autors (ca. 30 Jahre später), als besonders aufschlußreich (Bratož 1994, 18-20). Hier wird ein Ereignis beschrieben, der bei anderen Verfassern keine Erwähnung findet, aber die Topographie der Umgebung des Schlachtfeldes gut ergänzt. Als sich nämlich die Soldaten des Eugenius ergaben und Kaiser Theodosius um Gnade baten, hatte er ihnen vergeben, doch gab er den Befehl, ihm unverzüglich den Usurpator herbeizuführen. Ich zitiere nach der Übersetzung von R. Bratož: "Sie liefen hinauf auf den Hügel (oder Berg), wo er sich aufhielt, ohne zu wissen, was sich währenddessen ereignet hat. Als er sah, daß sie außer Atem waren und mit heftigem Schnaufen ihre Hast verrieten, glaubte er, sie würden ihm den Sieg melden; er fragte sie, ob sie denn nicht den gefesselten Theodosius hierher geführt hätten, wie er es befohlen hatte. Sie antworteten ihm: "Wir führen ihn nicht zu Dir, sondern bringen Dich zu ihm. So hat es nämlich der Allmächtige beschlossen." Nach diesen Worten rissen sie ihn vom Thron, legten ihn in Ketten und führten ihn ab." Die Betonung des schweren Atmens und des Mangels an Luft sind bei hervorragend trainierten Soldaten nur durch einen großen Steilhang zu erklären. Die Tatsache, daß Eugenius nicht wußte, was geschehen war, deutet auf eine größere Entfernung vom Schlachtfeld hin. Die Erwähnung des Thrones läßt erahnen, daß er es sich bequem gemacht hat, höchstwahrscheinlich in einem der zahlreichen solide gebauten und mit Dachziegeln bedeckten Häusern auf dem Gipfel des Berges, von wo er durch schnelle Boten gut mit seinen Befehlshabern kommunizieren konnte, darüber hinaus hatte er vom Berg einen hervorragenden Überblick über das Schlachtfeld und alle dahin führenden Zugänge.

Dr. Slavko Ciglenečki
Inštitut za arheologijo
Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU
Gospodarska 13
SI-1000 Ljubljana